

ΥΦΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΝ ΔΙΓΕΝΗ Ε:

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ

ΤΗΣ ΙΣΟΜΕΤΡΙΑΣ

97

Αναστασία Μ. Μαρκομιχελάκη

Στον καθηγητή
Στυλιανό Αλεξίου

Στην πρόσφατη υφολογική προσέγγιση του Διγενή Ε που έδωσε ο Bernard Fenik, η αρχή της ισομετρίας μορφής και περιεχομένου στον μεμονωμένο στίχο του ακριτικού έπους θεωρείται “στέρα θεμελιωμένη, στη θεωρία και στην πράξη”.

Η μελέτη που ακολουθεί δεν αμφισβητεί αυτήν τη διαπίστωση. Δεν θα μπορούσε άλλωστε. Θεωρεί, όμως, ότι δεν είναι ασήμαντες και χωρίς ενδιαφέρον οι περιπτώσεις εκείνων των, λίγων, στίχων του Ε όπου η ισομετρία καταργείται, λιγότερο ή περισσότερο έντονα. Πιθανότατα τις περιπτώσεις αυτές θα είχε στον νου του και ο Fenik όταν συνέχιζε την παραπάνω διαπίστωσή του με τη φράση : “δεν είναι όμως [η ισομετρία] ακόμη τόσο διάχυτη όσο θα καταστεί αργότερα”.¹

Η κατάργηση της ισομετρίας σημαίνει σαφώς την κατάργηση ενός νόμου της προφορικής ποίησης. Αντίστροφα: η κατάργηση της ισομετρίας δίνει μία ένδειξη προσωπικού ύφους, κρύβει έναν συγκεκριμένο ποιητή πίσω από τους στίχους, κρύβει έναν δημιουργό που προσπαθεί να φανερωθεί σπάνιας ένα καλούπι τής, μη προσωπικής, προφορικής σύνθεσης.

Ποια θα ήταν η σημασία του εντοπισμού και της μελέτης ενός τέτοιου φαινομένου σε μία πολύστιχη επική σύνθεση όπως ο Διγενής Ε, με σαφή τα

---

1. Μόλις δυο αράδες πιο πάνω είχε πει χαρακτηριστικά ότι “E’s verses with looser structure have fewer modern analogues; their complex and symmetrical cousins have many”, συγκρίνοντας πάντοτε με τον χώρο του σύγχρονου δημοτικού τραγουδιού. Bernard Fenik, *Digenis. Epic and Popular Style in the Escorial Version*, Crete University Press 1991, σελ. 119 (βλ. και την Εισαγωγή του, σελ. 20).

σημάδια της προφορικότητας;² Εμφανώς, πρόκειται για συμβολή στη μελέτη όχι του προφορικού, παραδοσιακού, αλλά του προσωπικού ύφους τού Ε³ δηλαδή, του ύφους που χαρακτηρίζει τον δημιουργό εκείνον που έβαλε σε μία σειρά, και προσπάθησε να ενοποιήσει, μία ομάδα από προφορικά ηρωικά άσματα του 10ου και 11ου αιώνα, για να δημιουργήσει τη χαλαρή επικική σύνθεση που μας διέσωσε το χειρόγραφο του Escorial.⁴

* * *

98

Η μελέτη των μη ισόμετρων στίχων του Ε ακολούθησε την παρακάτω πορεία: α) η αντιστροφή του κανόνα με τον οποίο ο Κυριακίδης ορίζει τον ισόμετρο στίχο οδήγησε στην καταγραφή των στίχων του *Ακρίτη* που δεν διέπονται από την αρχή της ισομετρίας: καθορίστηκαν τα κριτήρια για τον μη ισόμετρο στίχο· β) οι στίχοι ελέγχθηκαν με βάση τις Σημειώσεις του Στ. Αλεξίου στη μεγάλη έκδοση του *Ακρίτη* (1985), και του D. Ricks στη δική του δίγλωσση έκδοση του έπους⁵, για να εξεταστεί μήπως η κατάργηση οφείλεται σε διορθώσεις του εκδότη· γ) οι λέξεις των στίχων που “ευθύνονται” πρωτίστως για την κατάργηση της ισομετρίας ελέγχθηκαν στους καταλόγους του Ιω. Προμπονά,⁶ για να διαπιστωθεί η θέση που κατέχουν μέσα σε αντίστοιχους στίχους των δημοτικών τραγουδιών· δ) ο κατάλογος των μη ισόμετρων στίχων συμπληρώθηκε με ενδείξεις για την κατηγορία στην οποία ανήκει ο καθένας (με βάση τα κριτήρια τού α), καθώς και με ενδείξεις για το μέρος του έργου στο οποίο βρίσκεται και για το πρόσωπο που τον εκφωνεί. Ο συμπληρωμένος αυτός κατάλογος δίδεται παρακάτω ολόκληρος· τέλος, ε) ο κατάλογος αξιοποιείται και αξιολογείται για την εξαγωγή των συμπερασμάτων.

* * *

Ο Στ. Κυριακίδης ορίζει ως ισόμετρο τον δεκαπεντασύλλαβο στίχο του οποίου τα δύο ημιστίχια χαρακτηρίζονται από κάποια, μικρότερη ή μεγαλύτερη, νοηματική αυτοτέλεια. Για να συμβαίνει αυτό, “τα νοήματα ταύτα [δηλ. του κάθε ενός ημιστιχίου] είτε είναι

2. Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι ο Διγενής Ε δεν θεωρείται προφορική δημιουργία σύμφωνα με τα πορίσματα των τελευταίων ερευνών. Βλ. Στ. Αλεξίου, κριτ. έκδ., *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το Άσμα του Αρμούρη*, Αθήνα 1985, σελ. σγ' κ.ε., και Fenik 1991, σελ. 18 (“I do not believe that Escorial is an oral composition”, πίστη που δικαιολογείται στην πορεία του βιβλίου).

3. Ο Fenik περιγράφει το ύφος του Ε ως παραδοσιακό ταυτόχρονα και προσωπικό. Το παραδοσιακό καθορίζει η προφορική πρακτική του κειμένου, το προσωπικό καθορίζει η οικειοποίηση των παραδοσιακών τρόπων με τρόπο που προσιδιάζει στον συγκεκριμένο ποιητή του. Ό.π., σελ. 71.

4. Για τη διαδικασία αυτής της σύνθεσης βλ. Στ. Αλεξίου, επιμ., *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και τα άσματα του Αρμούρη και του Υιού του Ανδρονίκου*, Αθήνα 1990, σελ. 19-28. Διαφορετική είναι η οπτική του David Ricks, ο οποίος θεωρεί ότι στην πραγματικότητα το Ε πρόκειται για συλλογή ασμάτων χωρίς ενότητα (“It is my view that ... E is not a poem at all but a collection – and that the attempt to bind the poems together is perfunctory and superficial”, D. Ricks, “Is the Escorial Akrites a Unitary Poem?”, *Byzantion* LIX, 1989, σελ. 186).

5. D. Ricks, *Byzantine Heroic Poetry*, Bristol 1990.

6. Ι.Κ. Προμπονάς, *Ακριτικά Α'*, Αθήνα 1985. Υπενθυμίζω ότι αυτό που κάνει εδώ ο Προμπονάς είναι ότι ανιχνεύει στερεότυπα γλωσσικά στοιχεία που είναι κοινά στο Ε και στο νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι. Εξετάζει σε αλφαβητική σειρά τις κοινές αυτές λέξεις παραθέτοντας για κάθε μια τους στίχους του Ε που την περιέχουν, τους αντίστοιχους στίχους από τις άλλες παραλλαγές (αν υπάρχουν), και στίχους δημοτικών τραγουδιών από διάφορες περιοχές στους οποίους απαντά επίσης η λέξη (ή μια φράση με αυτήν).

ανεξάρτητα απ' αλλήλων, οπότε εκφέρονται ή ασυνδέτως ή συνδεδεμένα δια συμπλεκτικών συνδέσμων, είτε το έτερον αυτών είναι υποτελής, οπότε εισάγεται δια του καταλλήλου συνδέσμου”⁷. Αυτά στην περίπτωση που έχουμε περισσότερα από ένα ρήματα στον στίχο. Αν ο στίχος έχει ένα μόνο ρήμα, για να είναι ισόμετρος, “το υποκειμενον ή το αντικείμενον ή οι προσδιορισμοί είτε ονοματικοί είτε εμπρόθετοι, επεκτεινόμενοι, καταλαμβάνουν ολόκληρον το έτερον ημιστίχον”⁸.

Αν αντιστρέψουμε τις απαιτήσεις αυτές, που οριοθετούν τον ισόμετρο στίχο, θα λάβουμε τις προϋποθέσεις που θα μας επιτρέψουν, λογικά, να μιλάμε για έναν μη ισόμετρο στίχο.

Σε δύο εργασίες πάνω στη στιχουργία έργων της κρητικής Αναγέννησης ακολουθήθηκε ακριβώς αυτός ο δρόμος για να οριστούν οι μη ισόμετροι στίχοι: δηλαδή, οι στίχοι στους οποίους καταστρατηγείται η *νοηματική* τομή που ακολουθεί την όγδοη συλλαβή.⁹ Οι δύο μελετητές, του στίχου του *Ερωτόκριτου* και του στίχου των κρητικών κωμωδιών αντίστοιχα¹⁰, καταλήγουν σε σχεδόν όμοια κριτήρια: Η τομή “καταργείται”¹¹ ή “αποδυναμώνεται”¹² όταν γύρω από αυτήν εμφανίζονται ονοματικές ενότητες (ουσιαστικό-αντων./επίθετο-ουσιαστ./επίρρημα-επίθ./ουσιαστ.-γενική κτητική)¹³ ή ρηματικές ενότητες (ρήμα + υποκείμενο, ή κατηγορούμενο, ή αντικείμενο)¹⁴ που γεφυρώνουν τα δύο ημισίχια και δεν επιτρέπουν νοηματική αυτοτέλεια σε κανένα από αυτά. Στη δεύτερη περίπτωση, εξυπακούεται ότι το υποκείμενο, το αντικείμενο ή το κατηγορούμενο δεν “καταλαμβάνουν ολόκληρον το έτερον ημιστίχον”. Και γενικά, η ισομετρία καταργείται όταν η θέση των λέξεων στον στίχο ακολουθεί περίπλοκη σύνταξη.

Με τα κριτήρια αυτά κατά νου, εντοπίστηκαν οι στίχοι του Ε που δεν χαρακτηρίζονται από ισομετρία μορφής και περιεχομένου, και κατατάχθηκαν σε κατηγορίες, σύμφωνα με τη θέση των λέξεων που καταργούν ή αποδυναμώνουν την τομή:

– Διγότερο έντονη κατάργηση της τομής

1. Τα 2 ημισίχια γεφυρώνονται στην τομή με φράση

1.α. ονοματική (επίθ.-ουσιαστ./ από ένα επίθ. εκατέρωθεν, κ.ά.), ή

1.β. ρηματική (ρήμα-επίρ./ ρήμα-υποκ. ή αντικ. κλπ.)

2. Οι λέξεις που απαρτίζουν τις ονοματικές ή ρηματικές φράσεις δεν γειτνιάζουν ακριβώς στην τομή, αλλά βρίσκονται πιο απομακρυσμένες μέσα στον στίχο. (περιπτώσεις

7. Στ. Π. Κυριακίδης, *Το Δημοτικό Τραγούδι, Συναγωγή Μελετών*, επιμ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, Αθήνα 1978, σελ. 263.

8. Το ημιστίχιο, δηλαδή, που δεν περιέχει ρήμα. Ό.π. σελ. 264.

9. Μιλώ για νοηματική τομή, δηλαδή για την τομή που χωρίζει τον στίχο σε δύο νοηματικά ανεξάρτητα μέρη, σε αντιδιαστολή προς τη μετρική τομή, που ορίζει το τέλος λέξης στην όγδοη συλλαβή. Στο εξής, όταν μιλώ απλώς για “τομή”, θα εννοώ αυτήν τη νοηματική: όταν ο λόγος είναι για τη μετρική τομή, αυτό θα διευκρινίζεται.

10. Ν. Δεληγιαννάκη, “Ο διασκελισμός στον *Ερωτόκριτο*”, στον τόμο *Νεοελληνικά Μετρικά*, επιμ. Ν. Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1991, σελ. 117-136 και Α. Markomihelaki-Mintzas, “The three Cretan Comedies of the 16th and 17th centuries and their Theoretical Background”, ανέκδ. διδ. διατρ., Καίμπριτζ 1991: Versification, σελ. 155-180.

11. Markomihelaki, σελ. 161 κ.ε.

12. Δεληγιαννάκη, σελ. 118 κ.ε.

13. Για παράδειγμα “λίγο νερό ποτέ φωτιά μεγάλη δεν εσβήνει” από τον *Ερωτόκριτο* (Α 116) και “Κι εμαζωχτήκασι πολλοί ανθρώποι, και ένας πιάνει...” από τον *Φορτουνάτο* (Γ 695).

14. Όπως π.χ. “κι ως τό βρε, απάνω σαν αϊτός πετά, καθαλιεύγει” από τον *Ερωτόκριτο* (Β 2342) και “Δίν’ η γουλιά ντεις τη μασή κιανείς, να την αμώση” από τον *Κατσούρμπο* (Γ 182).

2.α. και **2.β.** αντίστοιχα). Στις περιπτώσεις αυτές διαταράσσεται η σύνταξη. Μία φράση μπορεί να αρχίζει στη μέση του πρώτου ημιστίχιου ή να τελειώνει στη μέση του δεύτερου. Ο σύνδεσμος μπορεί να βρίσκεται σε ημιστίχιο διαφορετικό από αυτό του ρήματος.¹⁵

– Έντονη κατάργηση της τομής

3. Σε αυτήν την περίπτωση, εκατέρωθεν της τομής βρίσκονται λέξεις που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να απαγγελθούν/αναγνωστούν με παύση ανάμεσά τους. Είναι μέρη του λόγου αδιάσπαστα δεμένα μεταξύ τους, όπως πρόθεση με άρθρο, ουσιαστικό με κτητική αντωνυμία, άρθρο με επίθετο ή ουσιαστικό κ.ά.¹⁶

Στον κατάλογο κρίθηκε βολικό να περιληφθούν και δύο ακόμη φαινόμενα που σχετίζονται με αυτό που μελετούμε, επειδή αποτελούν και αυτά παραβιάσεις κανόνων του δεκαπεντασύλλαβου, και θα βοηθήσουν να ολοκληρωθεί η εικόνα κατάργησης της τομής και της ισομετρίας. Το πρώτο είναι ο διασκελισμός, δηλαδή η κατάργηση της ισομετρίας ευρύτερα στο δίστιχο (= 4)¹⁷, και το δεύτερο η κατάργηση της μετρικής τομής στην όγδοη συλλαβή (= 5), είτε με συνίζηση στην τομή,¹⁸ είτε με την πλήρη απουσία της (σε περίπτωση που η όγδοη συλλαβή βρίσκεται μέσα σε λέξη). Αναφορές και στα δύο αυτά φαινόμενα γίνονται στα σχόλια στους αντίστοιχους στίχους.

Ο κατάλογος των μη ισόμετρων στίχων του Ε έχει ως εξής:

[ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Οι στίχοι παρατίθενται με τη σειρά που απαντούν στο κείμενο, γιατί θεωρήθηκε ότι με αυτόν τον τρόπο ο αναγνώστης θα εντοπίζει ευκολότερα τα παραδείγματα που αναφέρονται στη συνέχεια της μελέτης, και γιατί έτσι φαίνεται και με πρώτη ματιά η συχνότητα των στίχων αυτών σε κάθε τμήμα του έργου. Με πλάγια γράμματα δίδονται οι λέξεις που πρωτίστως συμβάλλουν στην κατάργηση της ισομετρίας. Υπογραμμισμένες είναι οι λέξεις που ελέγησαν στους καταλόγους του Προμπονά. Αμέσως μετά το τέλος του στίχου δίδεται ο κωδικός της κατηγορίας στην οποία ανήκει με βάση τα κριτήρια κατάργησης της τομής, και ο ήρωας του έπους που εκφωνεί τα λόγια του στίχου. Το (Α) σημαίνει στίχους που προέρχονται από διορθώσεις του Στ. Αλεξίου και το (R) στίχους ή ημιστίχια που ο David Ricks δεν θεωρεί αυθεντικά ή προτείνει γι' αυτά άλλες γραφές (βλ. τα υποσελίδια σχόλια του στους οικείους στίχους).¹⁹ Για να μην επιβαρυνθεί ο στίχος με σημάδια, δεν δηλώνεται η θέση της τομής παρά

15. Η περίπτωση αυτή, αν και σπανιότατη, δεν είναι άγνωστη στο δημοτικά τραγούδι. Π.χ. “γιατί εδώ στον τόπο μας και το νερό πουλιέται”, Ακαδημία Αθηνών, *Δημοτικά Τραγούδια*, τομ. Α', Αθήνα 1962, σελ. 19.

16. Η κατηγορία 3. είναι και η μόνη περίπτωση ανοίκειας θέσεως της τομής που αναφέρει στην εισαγωγή του της έκδοσης 1985 ο Στ. Αλεξίου: τη χαρακτηρίζει “ιδιομορφία”, που, αν και σπάνια, “είναι φυσική για ένα πολύστιχο ποίημα”. Αναφέρει μάλιστα ένα παρόμοιο παράδειγμα από τον Σπανέα και ένα από κυπριακό δημοτικό τραγούδι. (Αλεξίου 1985, σελ. πγ', και *Ακριτικά*, Ηράκλειο 1979, σελ. 92) Ωστόσο, η σπανιότητα του φαινομένου αυτού στη δημοτική ποίηση και η τόσο σαφής αντίθεσή του προς τους νόμους της ισομετρίας δεν μας επιτρέπει να το θεωρήσουμε ως χαρακτηριστικό της προφορικής ποίησης.

17. Για την ισομετρία του διστίχου, βλ. Κυριακίδης 1978. Για τα κριτήρια κατάργησης της και το φαινόμενο του διασκελισμού βλ. Δεληγιαννάκη 1991 και Markomihelaki 1991, σελ. 167 κ.ε.

18. βλ. π.χ. το σχόλιο στον στίχο 178 και τη σημ. 20.

19. Θεωρήθηκε σκόπιμο να καταγραφούν ακόμη και οι στίχοι που προέρχονται από τους εκδότες αλλά και οι άμετροι στίχοι (που πιθανώς σε άλλη τους μορφή καταργούσαν την ισομετρία), για να έχει ο αναγνώστης πλήρη την εικόνα των μη ισόμετρων στίχων του κειμένου Ε όπως το βρίσκει στις τελευταίες εκδόσεις. Άλλωστε τα σχόλια στους εν λόγω στίχους καθώς και τα συμπεράσματα θα τον προστατεύσουν από επικίνδυνες γενικεύσεις γύρω από τους στίχους αυτούς.

μόνον στις περιπτώσεις εκείνες όπου καταργείται η ίδια η μετρική τομή (δύο κάθετες γραμμές). Με μία κάθετη ορίζονται, όπου θεωρείται σκόπιο, νοηματικές τομές άλλες από αυτήν της όγδοης συλλαβής.]

1. “Το άσμα του αμιρά”: συνολικά 609 στίχοι – 36 μη ισόμετροι στ. (6%)

30, 45:	Σαρακηνός <i>ελάλησεν τον αμιράν</i> της γλώσσης	1β	αφηγ. ²⁰
42:	<i>Ήτον *και γαρ του Κωσταντή** γοργότερος* ο μαύρος**</i>	2α, β	αφηγ.
48:	<i>μη</i> εις σύντομόν του γύρισμα <i>πάρη την κεφαλήν σου</i>	2β	Σαρακ.
49:	Αυτός καλά σ' <i>εσέβηκεν</i> τώρα να σε γκρεμίση	1α	Σαρακ.
85:	και ουδέν <i>εγνωρίσασι</i> ποσώς την αδελφήν τους (Α)	1β	αφηγ.
96:	εμείς 'ς τον κόσμον πολεμού! μεν και δικαίωνουν άλλους(Α)	5	αδελ.
104:	εδίωξεν <i>τας παράνομας και μυσσαράς</i> θυσίας	1α	αδελ.
105:	<i>έδειξεν</i> και τον <i>θάνατον καλόν</i> 'ς στον κόσμον τούτον	2β, 1β	αδελ.
122:	<δόξα σοι> <i>ότι εφύλαξες την παρθενίαν</i> σου, κόρη	1β	αδελ.
137:	Πατήρ μας ήτον <i>από των Δουκάδων</i> την μερέαν	3	αδελ.
140:	Τον κύρην μας <i>εξόρισαν</i> διά <i>μούρη</i> εις τα φουσάτα	1β	αδελ.
142:	Πέντε αδελφούς <i>εγέννησεν η μάνα</i> μας, τους βλέπεις	1β	αδελ.
151-2:	και <i>κάστρα</i> επαράλαβα <i>αμύθητα</i> , ηγεμόνας <αιχμαλώτους> <i>επίασα</i> Πέρσας και στρατιώτας	2α 4	αμιρ.
172:	και η αδελφή σας <i>έτυχεν</i> <i>εμέναν</i> εις το κούρσος	1β	αμιρ.
178:	Και τότε οι πέντε αδελφοί <i>εις</i> <i>την τένταν</i> υπαγαίνουν	3, 5	αφηγ.
236:	Τα <i>ευγενικά</i> του Χάλεπε <i>κοράσια</i> ουκ ενθυμάσαι	2α	μητ.
308:	και αγούρους μου <i>απέστειλεν</i> <i>ενταύθα</i> να με πάρουν	1β	αμιρ.
317:	μη εκφανερώση <i>τα κρυπτά μυστήρια</i> του καλού της	1α	αφηγ.
323:	<i>περιστεράν</i> <i>εδίωκεν</i> <i>άσπηρ</i> ως ειν' το χιδνίν	2α	αδ.ός
327:	Φαίνεται, αδελφια, <i>οι γέρακες</i> άνδρες αρπάκτες <i>έπι</i>	2β	αδ.ός
357:	και εσύ <i>έχεις</i> <i>εμέναν</i> τώρα δούλον (R)	2β	αμιρ.
396:	Πάντως μετά <i>θελήσεώς</i> σας τον επήρα άνδρα	3	αδ.ή
397-8:	και <i>ηξεύρετε</i> <i>καλά</i> ότι δι' <i>εμέναν</i> (R) ερνήθηκεν την πίστιν του και Χριστιανός <i>εγένη</i>	2β 4	αδ.ή
426:	και <i>επήγαμεν</i> <εκει> εις το Χαλκοπέτριν (R)	1β	αδελ.
429:	παλουκωσίεις <i>ηστέκοντα</i> <i>δεμένα</i> τα φαρία	1β	αδελ.
444:	αμή έβγαλέν την <i>την κακήν καρδίαν</i> από τον νουν σου	1α	αδελ.
482:	Και ευθύς <i>εκαβαλίκευσε</i> , <i>εκ</i> <i>τον οίκον</i> του αποβγαίνουν	3, 5	αφηγ.
510:	και <i>τας τέντας</i> ευρήκαμεν <i>σχοινοκομμένας</i> <i>όλας</i>	2α	αμιρ.
530:	μετά τρεις άβρας και <i>με το συγγενικόν</i> της όλον (Α)	3	αφηγ.
532:	κανίσκια υπάγουσιν του νέου, ο πού ουκ ορπίζαν να ίδουν(Α)	5	αφηγ.
543:	Σώπασε, μήτηρ μου, <i>καλά 'ν'</i> <i>αυτά</i> τα συντυχαίνεις;	1β	αμιρ.
547:	και ποτέ θεούς αυτοούς <i>ουδέν</i> τους <i>λέγω</i> , ότι είδωλα είναι	1β	αμιρ.
549:	είδαν οι οφθαλμοί μου <i>την πανύμητον</i> Θεοτόκον	3	αμιρ.
593:	Τον Διγενήν <i>επήραν</i> τον <i>οι βάγιες</i> και ήφεράν τον	1β	αφηγ.

20 αφηγ.=αφηγητής· Σαρακ.= ο Σαρακηνός που προειδοποιεί τον αμιρά· αδελ.= οι 5 αδελφοί της μητέρας του Διγενή· αμιρ.= αμιράς· μητ.= η μητέρα του αμιρά· αδ.ός= ο ένας αδελφός της μητέρας του Διγενή· αδ.ή= η μητέρα του Διγενή· Διγ.= Διγενής (σε ευθύ λόγο)· θεός= ο Κωνσταντίνος· κόρη = η γυναίκα του Διγενή· Δ.αφ.= ο Διγενής ως αφηγητής· δράκ.= δράκος· Φιλοπ.= Φιλοπαπούς· Μαξ.= Μαξιμού.

“Ο Διγενής στους Απελάτες”: 192 στ. – 2 μη ισόμετροι (0%)

653:	Ω μά τον Θεόν, Φιλοπαππού, ου δέν είμαι εγώ προδότης	5	Διγ.
698:	και ολωνών* επέσασιν** ραβδία** των απελάτων* (A)	2α	αφηγ.

“Η νιότη και ο γάμος του Ακρίτη”: 387 στ. – 15 μη ισόμετροι (4%)

706:	και τίποτε ου λογίζεται ο ποθών δια την αγάπην (A)	1β,5,3	αφηγ.
711:	πόσα και αυτοί υπομείναισιν βάσανα δια τον πόθον	2α	αφηγ.
713:	τους Έλληνας, τους θαυμαστούς και ονομαστούς στρατιώτας	1α	αφηγ.
754:	και εβάσταζαν γεράκια άσπρα εκ τους μούτατους	1α	αφηγ.
766:	Το θηλυκόν εις πόλεμον δια τα κουλούκια εστάθην	2α	αφηγ.
861, 873:	να στερηθής την νεότην σου την ώραιαν ως δια εμέναν	1α	κόρη
864:	ούτως* και εσύ την νεότη σου** έβλεπε* την ωραίαν**	2α,β	κόρη
907:	να μηδέ* της μητέρας μου** ευχήν** κληρονομήσω*	2β,1α	Διγ.
908:	και ου μη χαρώ την περισσήν αγάπην εδική σου	1α	Διγ.
968:	ούτως τους επεσκόρπισεν ο νεώτερος εκείνους	2β	αφηγ.
980:	και χαμηλά προσκύνα τον {ή: τόν} κύρην και πεθερόν του	3	αφηγ.
1074:	μουλάρια δώδεκα βλατίν <u>σελοχαλινωμένα</u>	1α	αφηγ.

“Ο δράκος, το λιοντάρι, οι Απελάτες, η Μαξιμού”: 517 στ. – 16 (3%)

1104-5:	Τίποτε, Ακρίτη, ου θέλω σε· δοκιμαστώ μετ’ έσου ου θέλω, να παλεύσωμεν, εις αρπαγήν να πάμε (R)	4	δράκ.
1115:	εβάστουν το σπαθίν μου εις το αριστερόν μου μέρος	3	Δ.αφ.
1153:	και από μακρέας φωνάζουσιν αναιόχυντα λαλίας	1β	Δ.αφ.
1181:	ότι όταν εθερμάνθηκα ουκ ηύρισκα να κόπτω	2β	Δ.αφ.
1202:	και ο απεκει το γένειον είχε να στεφανώνη	1β	Δ.αφ.
1242:	ότι απελάτες θαυμαστοί εσέναν πολεμούσιν	2β	Φιλοπ.
1256:	και εστέναξεν, εδάκρυσεν ο γέρων και υπηγαίνει	1β	Δ.αφ.
1305:	ότι ους έσμιξεν ο Θεός άνθρωποι ου χωρίζουν	2β	Διγ.
1419:	Εγώ ως γυναίκα είμαι, αλλά ουκ όκνησα του να έλθω	3	Μαξ.
1423:	τέσσερα <φέρουν> φοβερά πουλάρια εκ των φαρίων	1α	Δ.αφ.
1452:	και κονταρέας με έδωκεν την φάραν `ς τα μηρία	1β	Δ.αφ.
1466:	Και εστράφηκα και είδα τους όλους από μακρόθεν	1β	Δ.αφ.
1482:	Και εγώ εστάθην εις ληθάριν (R)	1β	Δ.αφ.
1490:	Και η φορεσία της θαυμαστή ήτον, παραλλαγήνη	1β	Δ.αφ.
1492:	και το κασίδι χυμεντόν ήτον, παραλλαγήμενον	1β	Δ.αφ.
1532:	Πέρασειν έχω, Μαξιμού, ως δια σέναν το ποτάμιν	3	Διγ.
1565:	ότι *παρά σαλών και άτακτων** ανθρώπων** εδιδάχθην*	1α,2β	Μαξ.

“Η κατοικία, ο κήπος και ο τάφος”: 89 στ. – 7 μη ισόμετροι (8%)

1613:	και αμυράδας υπέταξεν πολλούς και Αραβίτας (A)	2α	αφηγ.
1634:	Και απέκλεισεν τα τέσσερα του ποταμού κλωνάρια	2α	αφηγ.
1638:	<και> εποίησεν βιβάρια πανθαύμαστα ιχθύων	1α	αφηγ.
1641:	Και εφύτευσαν φοινίκια εις αυτόν το παραδείσιν	3, 5	αφηγ.

1646:	και εξέρχεται εκ την ρίζαν ύδωρ κ' είναι χιονάτο	2β	αφηγ.
1651:	και την επερικύκλωσεν όλην τριγύρου γύρου	2α	αφηγ.
1683:	και κείται σαρακήνικον μεταξωτόν το πεύχιν	1α	αφηγ.

“Ο θάνατος του Ακρίτη”: 92 στ. — 7 μη ισόμετροι (7%)

1695-6:	Επειδή πάντα τα τερπνά του πλάνου κόσμου τούτου θάνατος τα υποκρατεί και Άδης τα κερδαίνει	4	αφηγ.
1701:	Απότε εκτίστην ο παρών και δόλιος κόσμος ούτος	1α	αφηγ.
1706:	εις νόσον γαρ θανάσιμον έπεσεν και αποθνήσκει	2β	αφηγ.
1726:	Και οι λέοντες αποπίσω μου ήρχονται να με φάσιν	1β	Διγ.
1750:	Τοιούτον πάλλιν λέγω σας ορθώς και νουθετώ σας (R)	1β	Διγ.
1752:	έχετε αγάπην άπειρον αμφότεροι εις τον κόσμον (R)	1β	Διγ.
1776:	<και> σήμερον πληρώνει με ο θάνατος και υπάγω	1β	Διγ.
1786:	και πάντα φέρνε κατά νουν και εμέν, μη λησιμονήσης	2β	Διγ.

103

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΥΣ ΣΤΙΧΟΥΣ

(A= Αλεξίου, έκδοση 1985· Π= Προμπονάς, *Ακριτικά Α'* 1985· R= Ricks, *Byz. Her. Poetry* 1990)

Για τον εντοπισμό των μη ισόμετρων στίχων του Ε δεν ελήφθησαν υπ' όψιν τα χωρία του κειμένου Ε που ο Αλεξίου θεωρεί νόθα και τα εκδίδει χωριστά σε παραρτήματα.

42: Σε περιπτώσεις στίχων όπου η ισομετρία διαταράσσεται εξαιτίας της ανώμαλης συντακτικής θέσης των λέξεων, σημειώνονται αστερίσκοι που δηλώνουν τα διαφορετικά λεκτικά σύνολα (π.χ. εδώ: “ήτον γοργότερος” και “ο μαύρος του Κωσταντή”: πρβλ. και στ. 698, 864, 907)

48: Σύμφωνα με τα παραδείγματα του Προμπονά (Π. σελ. 190-1), ο σύνδεσμος “μη” στο δημοτικό τραγούδι συνοδεύεται πάντα από το ρήμα και τοποθετείται στην αρχή του πρώτου ή του δεύτερου ημιστίχιου. Επίσης, στη δημοτική ποίηση η φράση “παίρνω (ή κόβω) την κεφαλή” αποτελεί κύρια πρόταση που καταλαμβάνει ολόκληρο το β' ημιστίχιο (Π, σελ. 168)

85: Ο στίχος αυτός στο χφ. είχε πεζή μορφή: “Και ουδέν υμπορέσασι να εγνορίσουσι ποσώς...” (Α, σελ. 6, κριτ. υπόμ.), και η αποκατάσταση σε δεκαπεντασύλλαβο οφείλεται στον Αλεξίου.

96: Ο στίχος έχει διαμορφωθεί έτσι από τον Αλεξίου (*Ακριτικά*, σελ. 91· αρχικά είχε την πεζή μορφή “ότι εμείς εις τον κόσμον πολεμούμε και δικαιώμεν άλλους”). Ο ίδιος ομολογεί πάντως ότι τη λύση που έδωσε δυσχεραίνει η τομή που πέφτει μέσα σε λέξη. (Α, σελ. 82)

105: Και ο στίχος αυτός προέρχεται από διόρθωση του εκδότη (αρχικά “καλώς εις τον κόσμον τούτον”), ο οποίος προτείνει άλλη μία πιθανή λύση: “κατέδειξεν και τον θεόν καλώς ᾗς τον κόσμον τούτον” (Α, σελ. 82). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η ταραγμένη σειρά των λέξεων δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για ισόμετρο στίχο.

142: Μια από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις μη ισόμετρων στίχων του Ε όπου οι λέξεις που γεφυρώνουν την τομή ανήκουν στο ίδιο ημιστίχιο στο δημοτικό τραγούδι: “Έμην μάννα ᾗεγέννεσεν, εμέν κύρης ᾗεποίκεν”, “Είνας μάννα εγέννεσεν εννέα παλληκάρα” (Π, σελ. 94 όπου και άλλα παραδείγματα δημοτικών στίχων με το *εγέννησε* και το υποκειμένο του στο ίδιο ημιστίχιο).

151-2: Σπάνια περίπτωση συνεχόμενων στίχων στο Ε που συνδυάζουν κατάργηση της ισομετρίας του στίχου και διασκελισμό. Πρβλ. και τους 397-8, αν βέβαια το ημιστίχιο του 397 δεν είναι προσθήκη του γραφέα, όπως υποστηρίζει ο Ricks (R, σελ. 58).

178: Ο πρώτος από μία σειρά στίχων όπου η συνίτηση πάνω στη μετρική τομή γίνεται η αιτία για την κατάργηση της νοηματικής τομής, με απομάκρυνση της πρόθεσης από το άρθρο (περίπτωση 3). Πρβλ. 482 (A, σελ. 94· και χωρίς τη διόρθωση του εκδότη το φαινόμενο θα παρέμενε), 653 (όπου η τομή πέφτει μέσα σε λέξη εξαιτίας της απαραίτητης συνίτησης, A, σελ. 102), 1115, 1532 (A, σελ. 139), 1641. Οι στίχοι αυτοί θα μπορούσαν να είχαν εξαρχής απαληφθεί από τον κατάλογο με το επιχείρημα ότι στην ανάγνωση ή απαγγελία του κειμένου τα “εις την”, “εκ τον”, “ως δια”, “οπού” κλπ. εύκολα γίνονται “στην”, “κ τον”, “δια” ή “που” αντίστοιχα. Ωστόσο, όπως ανέφερα και στη σημείωση 19, στον κατάλογο επεδίωξα να δοθούν όλοι οι στίχοι που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο καταργούν την ισομετρία. Είναι εμφανές από τα σχόλια του Στ. Αλεξίου στους στίχους αυτούς ότι προβληματίζεται κάθε φορά που συναντά συνίτηση στην τομή,²¹ αν και έχει ήδη δηλώσει στην εισαγωγή του ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο εντελώς νόμιμο.²² Αξίζει, στο σημείο αυτό, να παρατηρήσουμε ότι το φαινόμενο δεν είναι σπάνιο σε κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας της Αναγέννησης (γι’ αυτά τουλάχιστον έχουν γίνει επισημάνσεις)²³, κείμενα με σωστούς δεκαπεντασύλλαβους, γνωστούς ποιητές και χωρίς την προβληματική χειρόγραφη παράδοση του Ε. Στον Ακρότη Ε, λοιπόν, μπορεί να είναι απλώς ένα από τα πρώτα βήματα της προσωπικής ποίησης προς τη σταδιακή απομάκρυνση από τους αυστηρούς κανόνες του πολιτικού στίχου όπως αυτοί επιβίωσαν στη δημοτική ποίηση· με άλλα λόγια, ένα ακόμη δείγμα προσωπικού ύφους.

308: Το ρήμα “αποστέλλω” απαντάται σε ισόμετρους στίχους στο δημοτικό τραγούδι (Π, σελ. 57).

327: Εδώ μία πρόταση με το ρήμα “ένι” σπάει την ισομετρία υπερβαίνοντας τα όρια ενός ημιστίχιου. Στο δημοτικό τραγούδι τέτοιες προτάσεις καταλαμβάνουν ένα ημιστίχιο. (Π, σελ. 120-1)

429: Για το κατηγορούμενο “δεμένα” βλ. Π, σελ. 86, όπου στα παραδείγματα από δημοτικούς στίχους επεκτεινόμενο καταλαμβάνει ολόκληρο ημιστίχιο (“μέ σίδερα δεμένον”, “’ς την αλυσάν δεμένα”).

530: Ο στίχος προέρχεται από διόρθωση του Αλεξίου. Αρχικά το πεζό: “με τρεις αμεράς και με το σ.” (Ακριτικά σελ. 96 και A, σελ. 96)

532: Και αυτός ο στίχος προέρχεται από διόρθωση του εκδότη, ο οποίος έτρεψε σε δεκαπεντασύλλαβο τον πεζό λόγο που αποδίδει στον γραφέα (βλ. A, κριτ. υπομν. και σελ. 96). Παρ’ όλο που ηχεί φυσικότερο να απαγγείλουμε με συνίτηση μεταξύ [νέ]ου και ό[που], η συνίτηση μπορεί να γίνει και μεταξύ των συλλαβών της λέξης “νέου” για μην θιγεί η μετρική τομή.

547: A, σελ. 98

593: Σε ισόμετρους στίχους απαντάται το ρήμα “παίρνω” στη δημοτική ποίηση (Π, σελ. 126-8)

653: A, σελ. 102 και παραπάνω σημείωση στον στ. 178.

21. Π.χ. “Η συνίτηση στην τομή μπορεί να θεραπευτεί αν γράψουμε...” (σελ. 102), ή “Πιθανή αρχική γραφή ... χωρίς συνίτηση” (σελ. 139).

22. σελ. πδ’., όπου και παραδείγματα από άλλα ποιητικά κείμενα που εμφανίζουν το φαινόμενο αυτό (“Ασκραίος” του Παλαμά και “Χρονικόν του Μορέως”).

23. Για τον *Ερωτόκριτο*, βλ. Δεληγιαννάκη 1991, σελ. 118· για τις κωμωδίες, Markomihelaki 1991, σελ. 175 και σημ. 49.

698: Ο στίχος στο χειρόγραφο: “αλλά επέσασιν ολονών τα ραβδία των απελατων”, σε διαταραγμένη μετρικά μορφή. Η τροπή του σε δεκαπεντασύλλαβο οφείλεται στον εκδότη, ο οποίος προτείνει εναλλακτικά και τη μορφή: “Και τα ραβδία επέσασιν όλων των απελάτων”, που δεν θέτει ζήτημα κατάργησης της ισομετρίας του.

706: Για το σκεπτικό με το οποίο ο Αλεξίου διαμόρφωσε έτσι τον αρχικό στίχο “και τίποτε ου λογίζεται πόθων ή ως δια την αγάπην” βλ. *Ακριτικά*, σελ. 98. Ο στίχος με τη μορφή που του έδωσε ο εκδότης παρουσιάζει και συνίζηση στην τομή ([λογί]ζειται ο), γεγονός που οδηγεί και σε διαχωρισμό του ουσιαστικού από το άρθρο του. Τέλος, η φράση “για την αγάπη” ή παρόμοιες απαντώνται στο δημοτικό τραγούδι σε ισόμετρους στίχους (Π, σελ. 37-8)

713: Η λέξη “στρατιώτες” απαντάται στο δεύτερο ημιστίχιο ισόμετρων στίχων στο δημοτικό τραγούδι (Π, σελ. 232).

766: Και στην αρχική του μορφή ο στίχος αυτός: “το θηλυκό εις πόλεμον εστάθην ως δια τα κουλουκία” παρουσιάζει διατάραξη της ισομετρίας. Βλ. Π, σελ. 137 για παραδείγματα ισόμετρων δημοτικών στίχων που περιέχουν το ρήμα “εστάθην”.

861, 864, 873: Άλλη μία περίπτωση όπου λέξη που συμμετέχει στην αποδυνάμωση της τομής (η “νεότης”), στο δημοτικό τραγούδι βρίσκεται σε ισόμετρους στίχους (Π, σελ. 194).

980: Ο Αλεξίου διατηρεί την επιφύλαξη το “τον” να μην είναι επαναληπτική αντωνυμία (όπως το εκδίδει) αλλά άρθρο, οπότε δημιουργείται διασκελισμός στην τομή. (Α, σελ. 114)

1074: Η μετοχή “σελοχαλινωμένος” απαντά και στη δημοτική ποίηση, όπου καταλαμβάνει και πάλι ολόκληρο, φυσικά, το δεύτερο ημιστίχιο σε στίχους κατά τα άλλα ισόμετρους. (Π, σελ. 226)

1104-5: Με τη γραφή του Αλεξίου, το δίστιχο αυτό εμφανίζει ισόμετρο τον πρώτο στίχο και διασκελισμό ανάμεσα στους στίχους του. Ο Ricks διορθώνει σε “Τίποτε, Ακρίτη, ου θέλω να δοκιμαστώ μετ' έσου· ου θέλω να παλεύσωμεν κλπ.”, διότι μεταξύ άλλων “this removes an uparalleled type of enjambement” (R, σελ. 116): αλλά έτσι, από την άλλη, δημιουργεί μία περίπτωση έντονης κατάργησης της ισομετρίας.

1153: Για τον στίχο αυτό έχει προταθεί το επίθετο “αναίσχυντας (λαλίας)” αντί του επιρρηματός του χειρογράφου (Ι. Καραγιάννη, *Ο Διγενής Ακρίτας του Εσκοριάλ*, Ιωάννινα 1976, σελ. 188). Στην περίπτωση αυτή ο στίχος είναι, βέβαια, ισόμετρος.

1419: Ο στίχος με την “ιδιάζουσα” αυτή τομή παραδίδεται έτσι στο χειρόγραφο. (Α, σελ. 133)

1482: Ο Ricks τοποθετεί το κενό των έξι συλλαβών ανάμεσα στις λέξεις “εγώ” και “εστάθην”, μία λύση που δηλώνει μάλλον έναν αρχικά ισόμετρο στίχο. (R, σελ. 142)

1532: Α, σελ. 139 και παραπάνω στ. 178.

1565: Ακόμα και με τη διαφορετική αρχική γραφή που εικάζει ο Αλεξίου (“ότι υπό ατάκτων και σαλών ανθρώπων εδιδάχθην”), ο στίχος εμφανίζει κατάργηση της ισομετρίας (Α, σελ. 140).

1613: Ο Αλεξίου εδώ διόρθωσε το “επόταξεν αλλά” (που άφηγε τον στίχο ισόμετρο) σε “υπέταξεν πολλούς” (Α, σελ. 142).

1651: Σε ισόμετρους στίχους το “τριγύρω” στο δημοτικό τραγούδι (Π, σελ. 242).

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ (Συμπεράσματα)

1. Όπως ευθύς εξαρχής δηλώθηκε, η δουλειά που επιχειρείται εδώ δεν έχει την πρόθεση να αμφισβητήσει την ισομετρική δομή και συνέπεια των δεκαπεντασύλλαβων του

Ακριτή Ε. Τα δεδομένα του καταλόγου και των σχολίων δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο: ένα σύνολο 80 περίπου στίχων που εμφανίζουν λιγότερο ή περισσότερο έντονη κατάργηση ή διατάραξη της ισομετρίας ή της τομής (μετρικής και νοηματικής) δεν είναι πολλοί στο σύνολο των 1786 (χωρίς τον Επίλογο) στίχων του έπους (ποσοστό 4,5%): επιπλέον, αρκετοί από αυτούς προέρχονται από διορθώσεις του Στ. Αλεξίου και άλλοι έχουν αμφισβητηθεί για τη γνησιότητά τους από τον D. Ricks. Έτσι το ποσοστό των “σίγουρων” μη ισόμετρων στίχων μειώνεται ακόμη περισσότερο.

2. Παρ’ όλα αυτά, οι εν λόγω στίχοι, αν και λίγοι, έχουν ενδιαφέρον για την ποικιλία στους τρόπους διατάραξης της ισομετρίας και για τις διαφορετικές διαβαθμίσεις στην ένταση της διατάραξης (λιγότερο ή περισσότερο έντονη).

3. Ενδιαφέρουσες, όμως, είναι και οι απόπειρες να διαταραχθεί η ίδια η μετρική τομή με τη συνίζηση στην τομή ή με την όγδοη συλλαβή να πέφτει μέσα σε λέξη. Προαγγέλλονται έτσι σημαντικές απόπειρες της επώνυμης ποιητικής δημιουργίας να ξεφύγει από τον αυστηρό δεκαπεντασύλλαβο, απόπειρες που θα ενταθούν και θα πολλαπλασιαστούν στην ποίηση των επόμενων αιώνων (σε έργα της κρητικής ακμής, για παράδειγμα).

4. Απόπειρα να ξεφύγει από την αυστηρή ισομετρία κάνει ο ποιητής και με τους ελάχιστους διασκελισμούς του κειμένου Ε. Το γεγονός ότι είναι τόσο λίγοι κάνει την παρουσία τους ακόμη πιο έντονη και χαρακτηριστική.

5. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι πολλές από τις λέξεις που διαταράσσουν την ισομετρία στίχων του Ε λειτουργούν στο δημοτικό τραγούδι στο πλαίσιο ισόμετρων στίχων. Η προσωπική διάσταση που δίνει σε μερικούς δεκαπεντασύλλαβους του ο ποιητής τού Ε δεν θα επηρεάσει αντίστοιχους δημοτικούς στίχους: οι στίχοι αυτοί είναι δείγμα μόνο του προσωπικού ύφους της σύνταξης Ε του *Διγενή*.²⁴

6. Συνχά η διατάραξη ή κατάργηση της ισομετρίας συμπίπτει με χρήση λογιότερης γλώσσας στον αντίστοιχο στίχο: παραδείγματος χάριν, στ. 1646, 1701, 1706 κ.ά..²⁵

7. Μπορεί να μην είναι τυχαίο ότι τα ποσοστά εμφάνισης μη ισόμετρων στίχων διαφέρουν αισθητά από τμήμα σε τμήμα του έργου. Από το σχεδόν μηδενικό ποσοστό του β’ μέρους φτάνουμε στο υψηλότερο όλων 8% του προτελευταίου. Οι αριθμητικές αυτές ενδείξεις θα μπορούσαν να προστεθούν στα επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι το Ε υφολογικά δεν είναι ενιαίο έργο,²⁶ αλλά από μόνες τους είναι δύσκολο να χρησιμοποιηθούν ως απόδειξη για κάτι τέτοιο.

8. Ίσως, όμως, η κατά πολύ σπουδαιότερη διαπίστωση που μπορούμε να κάνουμε με βάση τον κατάλογο είναι αυτή σχετικά με τους ήρωες του έπους στους οποίους ανήκουν οι μη ισόμετροι στίχοι. Σαράντα από τους στίχους αυτούς (σχεδόν οι μισοί) ανήκουν σε πρόσωπα άλλα από τον αφηγητή²⁷, εντάσσονται δηλαδή σε ευθύ λόγο. Μάλιστα, είναι χαρακτηριστικό ότι από τους στίχους αυτούς (και εκείνους της υποσημείωσης 22) μόνον ένας προέρχεται από διόρθωση του Αλεξίου.

Πραγματικά, ο ευθύς λόγος είναι αυτός που έχει περισσότερη ανάγκη από τη διατάραξη, και την αμφισβήτηση, των αυστηρών ισομετρικών κανόνων, γιατί αυτός πρέπει να έχει περισσότερη αμεσότητα και ζωντάνια. Η κατάργηση της ισομετρίας στους στίχους αυτούς τούς φέρνει κοντά σε ρυθμούς ομιλίας περισσότερο ρεαλιστικούς, περισσότερο

24. Βλ. παραπάνω, σημ. 3.

25. Η διαπίστωση αυτή προήλθε από προφορική υπόδειξη του καθ. Αλεξίου.

26. Βλ. D. Ricks, ό.π. σημ. 4.

27. Σε αυτούς θα μπορούσαν να προστεθούν και οι 10 περίπου στίχοι που ανήκουν στον *Διγενή* ως αφηγητή, επειδή υποτίθεται ότι τους χρησιμοποιεί σε διήγηση ευθύ λόγου προς φίλο του.

καθημερινούς, απαλλαγμένους από την απόσταση που δημιουργεί ο αυστηρός μετρικός ρυθμός. Ο ποιητής του Ε φαίνεται να έχει αντιληφθεί και αφομοιώσει τη διαφοροποίηση αυτή ανάμεσα στις ανάγκες της αφήγησης και του διαλόγου.²⁸

9. Συμβαίνει, τέλος, και προφανώς όχι τυχαία, ο ποιητής να τοποθετεί μη ισόμετρους στίχους σε στιγμές έντασης των σχέσεων των ηρώων, σε στιγμές αγωνίας του ακροατή/αναγνώστη, ή για να τονίσει κάτι.

Έτσι, για παράδειγμα, ο στ. 42 τονίζει την υπεροχή του αλόγου του Κωνσταντίνου, και οι στ. 48, 49 την αγωνία και την προειδοποίηση για τον κίνδυνο που διατρέχει ο αμιράς. Οι στ. 85, 122, 178 τονίζουν την αγωνία των αδελφών για την τύχη της αδελφής τους. Η ομορφιά του Διγενή και ο φόβος της κόρης για τη ζωή του εξαιρούνται με κατάργηση της ισομετρίας σε τρεις στίχους (861, 864, 873), ενώ παρόμοια εξαιρείται η ομορφιά της στολής και της περικεφαλαίας της Μαξιμούς (1490, 1492), και η δύναμη των πουλαριών που ετοιμάζουν για την αναμέτρηση του Διγενή με τη Μαξιμού (1423). Ενδιαφέρουσα περίπτωση συχνών καταργήσεων είναι αυτή του λόγου του ετοιμοθάνατου Διγενή προς τους συντρόφους και τη γυναίκα του, όπου έχει την αγωνία να τους περιγράψει τα κατορθώματά του, και να τους συμβουλευτεί (5 τελευταίοι στίχοι του καταλόγου).

Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, να γίνουν όσοι σχεδόν και οι ισόμετροι στίχοι.

* * *

Το κυριότερο από τα συμπεράσματα είναι σαφώς ότι η παρουσία και η θέση των μη ισόμετρων στίχων στο Ε σε μεγάλο βαθμό δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία.

* * *

Συνεπώς, ανακεφαλαιώνοντας, είμαστε τώρα σε θέση να προσθέσουμε ένα ακόμη στοιχείο στο προσωπικό ύφος του κειμένου Ε: στοιχείο που το απομακρύνει από το λαϊκό, παραδοσιακό, προφορικό ύφος, και φανερώνει πρωτοβουλίες που μπορούν να ανήκουν σε συγκεκριμένο ποιητή/συντάκτη και όχι στην ανώνυμη προφορική παράδοση του έργου: στοιχείο, με άλλα λόγια, που μας επιτρέπει να συλλάβουμε άλλη μία διάσταση της προσωπικής πλευράς της δημιουργίας του Ε.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:

Η καταργηση της ισομετρίας στον *Αρμούρη* και στον *Υιόν του Ανδρονίκου*

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα του φαινομένου που εξετάστηκε εδώ, θα γίνει και μία σύντομη αναφορά στην παρουσία (ή και απουσία) του στα δύο ακόμη βυζαντινά

²⁸ Αρκετούς αιώνες αργότερα, οι ποιητές των κρητικών κωμωδιών φαίνεται ότι είχαν πλήρως αφομοιώσει τη διαφορά αυτή (οδηγημένοι ίσως όχι μόνο από το ποιητικό τους ένστικτο, αλλά και από τις θεωρητικές τους γνώσεις) με αποτέλεσμα να καταργούν σε μεγάλο βαθμό την ισομετρία στα διαλογικά μέρη και να την σέβονται στους μονολόγους. Markomihelaki 1991, σελ. 166-67.

ηρωικά ποιήματα που ο Στ. Αλεξίου εκδίδει μαζί με τον Ακρίτη.²⁹ Η αναφορά δεν θα είναι σύντομη για λόγους με σχετίζονται με την αξία των ποιημάτων, αλλά εξαιτίας της έλλειψης αντίστοιχου υλικού στα δύο αυτά συντομότερα έργα.

Πιο συγκεκριμένα, αφού ακολουθήθηκε το ίδιο σκεπτικό με αυτό που εξηγήσα για το *Ακρίτη*, τα δεδομένα ήταν

α) για τον *Αρμούρη*, οι σίχοι:

55   περνηστηρίαν τον μαύρον του εις ! ! τον Σαρακηνόν υπάγει
που, ωστόσο, είναι υπέρμετρος και ίσως αρχικά διατυπωνόταν αλλιώς (Α, σελ. 182)

74, 141   εις απιστίαν μην το ἔχετε ό ! ! τι απέρασεν Αρμούρης
που δεν είναι υπέρμετρος αν η συνίζηση γίνει στην τομή, αλλά που θα μπορούσε στην αρχική του διατύπωση να μην περιλαμβάνει το “ότι” (Α, σελ. 183).

108

Ακόμη και στις σπάνιες αυτές περιπτώσεις (σχεδόν μηδενικό ποσοστό) δεν πρόκειται για διατάραξη της ισομετρίας μορφής και περιεχομένου του σίχου αλλά για διατάραξη της μετρικής τομής, σε σίχους μάλιστα για τους οποίους αμφισβητείται το αν ανήκαν στο αρχικό κείμενο.

β) για τον *Υιόν του Ανδρονίκου*,
κανένας σίχος.

Είναι εμφανές ότι τα στοιχεία αυτά του Παραρτήματος προσφέρουν ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της προφορικής των δύο τελευταίων ηρωικών ποιημάτων³⁰ και τονίζουν περισσότερο τη διαφορά τους από ένα έργο όπως ο *Ακρίτης Ε*, το οποίο παρά τον έντονο προφορικό χαρακτήρα του δεν παύει να είναι ένα προσωπικό κείμενο.

29. Αλεξίου 1990.

30. Για τον προφορικό χαρακτήρα του *Αρμούρη* βλ. τα πορίσματα της διδακτορικής διατριβής του Γ.Ι. Θανάπουλου, *Το τραγούδι του Αρμούρη, Χειρόγραφο και προφορική παράδοση*, Αθήνα 1990. Για τον *Υιόν του Ανδρονίκου* βλ. Αλεξίου 1990, σελ. 186.

* Για την καλοσύνη τους να διαβάσουν αυτό το κείμενο και να μου γνωρίσουν τις παρατηρήσεις τους, θερμά ευχαριστώ τους καθηγητές Στυλιανό Αλεξίου και Αλέξη Πολίτη.